

حوضنامه هرات

حوضهای مسقف و برکه‌های تاریخی هرات

محمد محسن صابر هروی

نشر ایوار
مشهد، ۱۳۸۴

صابر هروی، محمد محسن -

حوضنامه هرات / محمد محسن صابر هروی، [به کوشش:] ادیبه صابر

هروی - مشهد: ایوار، ۱۳۸۴.

ISBN: 964-8977-00-3

۹۶ ص.

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیفا.

۱. معماری ۲. حوض‌های مسقف ۳. برکه‌های تاریخی هرات الف. عنوان.

۵۶۴ فا

PIR۴۸۶ / ۴۴۶

۱۳۸۴

حوضنامه هرات

مؤلف: محمد محسن صابر هروی

به اهتمام: ادیبه صابر هروی

ناشر: ایوار

بانی چاپ: حاج احمد علی هدایت

تایپ: راضیه مظفری / ویرایش و صفحه‌آرایی: محمد کاظم کاظمی

امور فنی: مؤسسه خیریه شهداء افغانستان

طراح جلد: وحید عباسی

نوبت چاپ: اول / بهار ۸۴

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

چاپ: ژبان

شابک: ۹۶۴-۸۹۷۷-۰۰-۳

مشهد- بلوار امامیه، امامیه ۲۳، پلاک ۳۲ تلفن: ۶۶۲۴۰۹۶

همراه ۸۰۵۰-۵۱۱-۹۱۵

تصویر مؤلف

پیشگفتار

از آن هنگام بسیار نمی‌گذرد که چهارسوی هرات، در همان شکل کهن خویش، پابرجا بود؛ چهار بازارش در مرکز شهر به هم وصل می‌شد و تقاطع آن بازارها، دایره‌ای وسیع می‌ساخت. سقف این چهارسو، با خشت و آهک و با چنان ارتفاعی ساخته شده بود که می‌شد آن را آیتی از هنر معماران بزرگ هرات دانست.

نام چهارسوی هرات، همواره با «حوض چهارسو» گره خورده است؛ و این حوض، که تا هنوز پابرجاست، از نظر عمق و شکل پوشش‌گنبد و فنّ معماری، یکی از شاهکارهای معماری قدیم است. اما حوض چهارسو، تنها حوض هرات نبوده است، بلکه این شهر، مجموعه‌ای از حوضهای بزرگ و کوچک داشته است که هر یک از لحاظ قدمت تاریخی و هنر معماری، اهمیتی ویژه دارد.

این حوضها را باید در کنار تیمچه‌ها، کاروانسراها، مساجد و مزارها، از جلوه‌های بارز معماری هرات قدیم دانست و در خور شناخت و تحقیق شمرد، به‌ویژه که ما اکنون در عصر انقراض این بناهای تاریخی به‌سرمی‌بریم. امروز، بیشتر حوضخانه‌هایی که روزی نشانهٔ مدنیت این شهر بوده‌اند، یا ترک برداشته‌اند و یا محل تجمع خاکروب‌ها شده‌اند. و این خود طنزی تلخ است؛ گویا اینها را زباله‌دان تاریخ ساخته‌ایم.

باید با دریغ اضافه کرد که امروز از بافت قدیمی و باشکوه هرات، کمتر اثری برجای مانده است. در آن بازار مسگرها - که روزی ادوارد پروان درباره‌اش گفته بود بازار مسگرها با صدای دایمی چکش و کوره‌هایی که مس در آن قرمز می‌شود، یکی از نقاط تماشایی مشرق‌زمین است - اینک اجناس پلاستیکی می‌فروشند. از آن سروهای کهنسال، باغها و خانه‌هایی که بادگیرهایشان با کمک بادهای صد و بیست روزه ساکنان را از تجهیزات سردکنندهٔ امروزی بی‌نیاز می‌کرد، کمتر خبری است و در عوض، خانه‌های بتونی است که از زمین می‌روید با نقشه‌های خارجی و ناهماهنگ با معماری شرقی این شهر.

تاهمین چند سال پیش، کمتر خانه‌ای در هرات بود که در آن دار قالی برپا نباشد و انگشتانی ماهر، تار و پود صنعت و هنر را با هم‌گره نزنند، و حال باید پذیرفت که نظام صنعتی امروز، تار و پود فرهنگ و مدنیت گذشتهٔ ما را از هم گسسته است و ما را می‌کشد هر جا که خاطرخواه اوست.

و ما اکنون بیش از هر زمانی، نیازمند شناخت این گذشته‌ایم، تا بتوانیم با اصالت و اعتماد به نفس، به سوی آینده گام برداریم. ما بدون ریشه می‌خشکیم و این ریشه، مدنیت دیروز ماست. تاریخ،

نوعی بازگشت به اصالت خویش است و این دانش، بر خلاف دیگر دانش‌های گاه مقام خود را در برابر دانش مدرن و تکنولوژی امروز از دست نمی‌دهد.

باری، از سخن دور نشویم. حوضهای هرات، با همه حقارتی که امروز در چشم ما یافته‌اند، از مهم‌ترین بناهای تاریخی‌اند و با شناخت چند و چون آنها، ما بسیار چیزها را از معماری، فرهنگ و تاریخ قدیم خویش در می‌یابیم. باز یادریغ باید گفت که حوض‌ها بنا بر ماهیت خویش، بیشتر و پیشتر از مساجد، مناره‌ها و دیگر بناهای تاریخی، از نظر انسان امروز غایب شده‌اند. به همین لحاظ، ما برای شناخت آنها، بیش از دیگر بناها نیازمند پژوهشهای مکتوب هستیم. و حوضنامه هرات، چنین کتابی است.

محمد محسن صابر هروی پژوهشگر خردورزی بود که حدود نیم قرن در جست‌وجویی آگاهانه به سمت رازگشایی از اجتماع، تاریخ و ادب سرزمین مادری خود کوشیده است. او به گونه‌ای هدف‌مند، به دنبال کشف اسرار از یادرفته در هزارکوی تاریخ گشته و در این راه، بسی خون دل خورده است. پژوهشهای تاریخی زنده‌یاد صابر هروی نشان می‌دهد که وی با سخت‌کوشی تمام برای ثبت آثار تاریخی سرزمین خود کار کرده و آثاری ماندگار آفریده است.

حوضنامه هرات، حاصل سالها تلاش و تحقیق آن زنده‌یاد پیرامون حوضهای هرات است. این کتاب، حدود نیم قرن پیش نگاشته شده و به علل مختلف، سالها از چاپ بازمانده است. اخیراً خانم ادیبه صابر هروی - که در کانادا به سر می‌برد - بعد از درگذشت پدر، برای انتشار آثار او همت ورزیده است. «حوضنامه هرات» اولین کتاب این سلسله است و ما امیدواریم که انتشار آن، راه را برای چاپ دیگر آثار ارزشمند ابن پژوهشگر فقید باز کند.

در انتشار این کتاب، باید قدردان جناب آقای حاج احمدعلی هدایت باشیم که هزینه چاپ آن را برعهده گرفته‌اند و نیز آقای حاج محمدظاهر صادقی که در پیگیری چاپ آن، زحمات زیادی کشیده‌اند. هم‌چنان از آقای محمدکاظم کاظمی که ویرایش و صفحه‌آرایی کتاب را برعهده داشته‌اند و آقای فتاح صادقی که در نمونه‌خوانی آن دقتی ویژه به خرج داده‌اند، سپاسگزاری می‌کنیم.

یا حق

بصیر احمد حسین‌زاده

تابستان ۱۳۸۴ خورشیدی

زندگینامه مؤلف

روانشاد محمد محسن صابر هروی فرزند محمد رضا در سال ۱۳۰۶ خورشیدی در یک خانواده روشنفکر در محله خواجه عبدالله مصری در هرات دیده به جهان گشود. طی سالهای ۱۳۱۲ و ۱۳۲۲ به فراگیری دانش در مکتب مشغول بود و تحصیلات ابتدایی و متوسط را تا صنف دهم زیر نظر استادان آن شهر و زمان، با اشتیاق فراوان پی گرفت. او در صنف هفتم و هشتم - هنگامی که روح حساس و احساسات تند و آتشین نوجوانی داشت - به همکاری با روزنامه‌ها و جراید، هنر تمثیل و دیگر فعالیتهای فرهنگی آن زمان مشغول شد. صابر در سال ۱۳۲۳ شامل معارف هرات شد و در مکتب سلطان غیاث‌الدین غوری به معلمی پرداخت. از سال ۱۳۲۵ به حیث ممثّل،

درامه‌نویس و نمایشنامه‌نویس ایفای وظیفه کرد. در سال ۱۳۲۷ و در هنگامی که مشغول فعالیت در تیاتر بود بنا بر انتقادهایی که با هنرش از سردمداران آن زمان می‌کرد، از طرف حکومت وقت دستگیر و برای مدت دو، سه ماه در نظارتخانه هرات حبس شد. بالاخره در سال ۱۳۲۸ به اتهام نوشتن شعرها و مطالب انتقادی و تماس با حلقات روشنفکری، از هرات تبعید و مجبور به ترک زادگاهش شد.

صابر هروی در سال ۱۳۲۹ به کابل رفت و به اتحادیه محصلان پوهنتون کابل پیوست. در جریان همین سال، به اتهام تحریک و تشویق محصلان و شرکت در تظاهرات دستگیر شد. او سه ماه در نظارتخانه ولایت کابل توقیف بود و بعد از رهایی، برای فعالیتهای فرهنگی به ولایت بغلان رفت. در سال ۱۳۳۵ به حیث آمر مطبعه پروان شامل کار شد. در ۱۳۳۶ عضو تدقیق و مطالعات رادیو کابل شد و از سال ۱۳۳۷ تا ۱۳۳۹ به حیث معاون مدیریت عمومی تبلیغات و نشرات شاروالی کابل و مدیر مسئول جریده پامیر ایفای وظیفه کرد. در سال ۱۳۴۰ به عنوان آمر مطبعه شیرغان و در سال ۱۳۴۵ مجدداً در سمت آمریت مطبعه پروان فعالیت کرد.

روانشاد صابر هروی از اواخر سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۵۳ به حیث آمر اطلاعات و ثبت جریانات دوره ۱۲ و دوره ۱۳ شورای ملی و آرشیف شورای ملی صادقانه خدمت کرد. در سال ۱۳۵۶ به خاطر روحیه نقادانه و آزادمنشانه‌اش، از وظیفه سبکدوش و خانه‌نشین شد. ولی بعد از مدت کوتاهی، مدیریت عمومی تحریرات وزارت مالیه به او سپرده شد و او سالهای ۱۳۵۷ تا ۱۳۵۸ را در این سمت کار کرد. در ۳۰ عقرب سال ۱۳۵۸ او را ناآگاهانه از وظیفه اخراج و رهسپار زندان پل چرخ کابل کردند. بعد از رهایی از زندان، از سال ۱۳۵۹ تا

۱۳۶۲ در پی سرنوشتی به سر می‌برد، تا این‌که با تلاش زیاد، موفق شد در سالهای ۱۳۶۳ تا ۱۳۷۲ به حیث منتظم و کنترلر لگر «اشعار دری» در رادیو و تلویزیون کابل ایفای وظیفه کند.

روان‌شاد صابر هروی از شاعران شجاع و آزادیخواه کشور ما بوده است، که وظایف و مسئولیتهای مهمی را در عرصه اداری کشور نیز بر عهده داشته‌است. وی شاعر، نویسنده، نقاد، طنزنویس، ممثل و درامه‌نویس عالی‌مقامی بود و در جهت بیداری اذهان نوجوانان، نهضت نسوان، ارتقای سطح مطبوعات و معارف و فرهنگ کشور و نهضت سوادآموزی، به شکل استوار، نیرومند، پاروحيه عالی، تند و صادقانه خدمت کرد.

این شاعر توانا و دلیر کشور طی سالهای ۱۳۶۳ و ۱۳۷۲ با نام مستعار «هریوال» به سرایش تصنیف‌ها و اشعار میهنی و عشقی و محلی پرداخت، تا در این سال، بر اثر بروز جنگهای داخلی و شهادت فرزند برومند و جوانش ناصر صابر هروی و اصابت راکتی کور به منزلگاهش، آواره کشور پاکستان شد.

وی در دیار غربت نیز دست از تلاش و مبارزه برنداشت و با سرایش شعر، همکاریهایش را با جراید «افغانستان تایمز» در کانادا و گاهنامه‌های «فریاد» و «کاروان» در امریکا ادامه داد.

روانشاد صابر هروی آثار ادبی و فرهنگی پی‌شماری از خود به جای گذاشته‌است که نظر به خواهش خودش، هنوز به چاپ سپرده نشده است. از این میان، می‌توان آثار زیر را یاد کرد: خوشه‌های ناچیده؛ بوقلمون؛ زمزمه‌ها؛ تاریخ شورای ملی افغانستان تا دوره سیزدهم ولسی جرگه؛ تاریخ لویه‌جرگه‌ها در افغانستان؛ حوضنامه هرات؛ ناقوس؛ چه باید خورد؛ فانوس؛ عیاران؛ پهلوانان، مبارزان و قهرمانان خراسان؛ تازیانه عبرت؛ صدای آسیا؛ موسیقار گدازها؛ زن؛

چانته؛ رساله‌گازرگاه مدفن پیر هرات؛ رساله‌ موسیقی گلان؛
عطسه‌های قلم؛ تاریخ موسیقی هرات؛ خال یا زبان بدن؛
سخنسرایان جاودان؛ یادنامه‌ صابر هروی؛ دارالعلوم شرق (تاریخ
مراکز اکادمی‌ها و انجمن‌های ادبی و علمی)؛ جنگ افغان و انگلیس
(جنگ میوند) و برگهای پژمرده (اشعار).

ادیبه صابر هروی

فهرست

۱۹	دیباچه
۲۵	فهرست حوضهای هرات
۲۹	حوض چهارسوق
۳۲	حوض عدنانی
۳۵	حوض غوردرواز
۳۵	حوض زمزم
۳۸	حوض وزیر
۴۰	حوض پهلوان
۴۲	حوض گدام
۴۳	حوض ملک
۴۴	حوض ذوالفقارخان
۴۵	حوض پای حصار

۴۶		حوض چارباغ
۴۷		حوض کشمیری‌ها
۴۸		حوض حاجی سرور
۴۸		حوض اسماعیل قاضی
۵۲		حوض هزاره‌ها
۵۴		حوض میر صالح ملا
۵۵		حوض برده
۵۶		حوض نقاشی
۵۸		حوض داکخانه
۵۹		حوض مسرخ
۶۰		حوض چارسونک
۶۱		حوض باغ زاغان
۶۲		حوض عباسقلی
۶۴		حوض مصلی
۶۴		حوض ریگی
۶۵		حوض شیرمحمد
۶۶		حوض دولت‌خانه
۶۷		حوض خلوتیان
۶۸		حوض جبرئیل
۶۹		حوض سلطان میرشهید
۷۰		حوض ابوالولید(رح)
۷۱		حوض برآمان
۷۲		حوض آزادان
۷۳		حوض خواجه یوسف
۷۴		حوض ده شیخ پروانه
۷۶		حوض هشت در
۷۷		حوض پاشان

۷۷		حوض امام شش‌نور
۷۹		حوض کرباس
۷۹		حوض حسن‌آباد
۸۰		حوض درویش عباس
۸۰		حوض مسجد زیارتگاه
۸۰		حوض اسکلچه
۸۱		حوض خواجه کنجان
۸۲		حوض میرابوالفیض قتالی
۸۲		حوض شبنش
۸۳		حوض خنبه
۸۳		حوض رباط پی
۸۴		حوض برفک
۸۵		حوض زنده‌جان
۸۶		حوض اوبه
۸۷		حوض برناباد
۸۸		حوض پسران اسلام‌خان
۸۹		حوض ماهیان
۹۱		مؤخره

دیباچه

در گذشته‌های دور از امروز و زمانه‌هایی که مسئله آب و آبیاری و توجه به موضوعات مربوط به آن، نسبت عدم توجه به زراعت آبی بهتر و بهره‌برداری بیشتر از تولیدات زراعتی کمتر مطرح بود^۱ مشکلی که تنها وجود داشت در شهرها و قراء و قلاع و رباط و سرایهای مسیر راههای کاروانی و تجارتي و مسافرتی کمبود آب آشامیدنی در بعضی از فصول سال و یا مواقع حساس جنگ و قلعه‌بندیها و محاصره و همچنان در فرصتهایی که مردم مجبور بودند جویها، نهرها و مجراهای آب را لای‌کشی و پاک‌کاری نمایند مورد توجه بیشتر قرار گرفت که مجبور بودند هفته‌ها و بعضاً ماهها در شهرها و قلاع و حصارهای خویش

۱. در هرات از زمین زراعتی بیشتر به باغها و باغداری توجه شد و زراعت آبی کمتر است که همه زراعت آن مخصوصاً زراعت گندم در هرات باستان للمی (دیمه) بوده و حاصلات زیادی داشته که به همین مناسبت هرات را غله‌خانه آسیا گویند.

محصور بمانند و به کمبود آب نوشیدنی مواجه شوند.

روی این اصل و ضرورت مبرم حیاتی و به حکم این که «احتیاج مادر ایجاد است» پدران دوراندیش و مفکر ما بیشتر به شهرها و دهات و دشتها و صحاری خشک و سوزان به منظور از بین بردن این معضل (کمبود آب و یا عدم آب نوشیدنی خود، مواشی، گله و رمه خود) چاهها، تالابها، کاریزها، حوضها و برکه‌ها حفر می‌کردند و می‌ساختند که قسماً از آب روان جویها، چشمه‌ها، کاریزها و چاهها و قسماً از آب برف و باران مملو و ذخیره می‌شد.

تالابها به صورت وندآب (مرداب) و حوضها به صورت عمومی مسقف و پخته کاری از خشت و ساروج^۱، برکه‌ها و حوضهای سرباز و غیر مسقف پخته کاری و کاریزهای عمیق، ژرف و طویل احداث می‌گردید.

از آب تالابها (مردابها) برای استفاده مواشی و صحاری و بیابانهای خشک سوزان دور از آبادی کار می‌گرفتند و از آب حوضهایی که به صورت پخته کاری و مسقف در شهر و دهات، مساجد و مزارات متبرکه و نیز گاهی در مسیر کاروانهای تجاری و مسافرو (در آن زمانه‌ها مردم به سواری اسب و شتر و مرکب و گاهی هم پیاده سفر می‌کردند) احداث و اعمار می‌شد استفاده به عمل می‌آمد و همچنان از آب برکه‌های سرباز و بدون سقف جهت استفاده آب آشامیدنی خود و حیوانات، وضو و طهارت و غسل و غیره استفاده می‌نمودند و با موجودیت این‌گونه حوضها و برکه‌ها و تالابها و کاریزها در سفر و حضر از ناحیه کمبود و یا عدم آب از خود مردم رفع نگرانی و تشویش می‌نمودند.

به ویژه در شهر قدیم و باستانی هرات و مربوطات آن (غور و بادغیس و سبزواری) که در طول تاریخ دهها بار مورد حمله و هجوم مخلصین و طمّاعان اجنبی قرار گرفته است، با وصف آن که در هر منزل و خانه نشیمن، مسجد و مزار

۱. در قدیم که هنوز سمنت کشف و مورد استفاده نبود، آهک و خاکستر را مرطوب ساخته با چوبهای دستک یا کلوخ‌کوب‌های چوبین می‌کوفتند تا پخته می‌شد و به قوام می‌آمد، به جای سمنت امروزی سطح و دیوار حوضها و برکه‌ها و حوضچه و غیره را پلستر می‌کردند که از سمنتهای معاصر محکم‌تر بود.

داخل شهر و اطراف آن چاههای آب و چشمه‌ها و کاریزها وجود داشت، چون در موقع حساس قلعه‌پندیها و محاصره شدن‌ها این چاهها، چشمه‌ها و کاریزها پاسخگوی همهٔ احتیاجات مردم از رهگذر آب نمی‌شد، به ساختمان و احداث حوضهای بزرگ و کوچک پخته کاری مسقف به صورت گنبدی و ضربی (دالانی) پوش پرداخته هفته‌ها و ماهها از آب ذخیرهٔ آنها استفاده و رفع ضرورت تشنگی و کم‌آبی می‌کردند. این حوضهای پخته کاری و مسقف به صورت عموم به کلی مربع و یا مستطیل دارای ایوان (رواق) و ایوانچه‌های رفیع در سمت شمال و جنوب حوض طوری بنا و ساخته می‌شد که از رواق (ایوان) مدخل تا سطح زیرین حوض انبار (کاسهٔ حوض) یا مخزن حوض زینه‌های عریض و طویل داشت تا به صورت تدریجی که از آب حوض به نسبت بردن زیاد کاسته می‌شد تا آخرین مقدار آبی که ذخیره و قابل استفاده بود تشنگان و نیازمندان - چه مردم محلی و چه عابران و مسافران - رفع عطش و احتیاج می‌کردند، کف و سطح دیوارهای مخزن و کاسهٔ حوضها به منظور اینکه آب ذخیره را از بین جذب ننماید و مواد خارجی از قبیل گل و لای و لوش اطراف حوض یا مخزن حوض به حوض نریزد، خیلی مستحکم و پخته و با ساروج پلستر می‌کردند و ایوان و ایوانچه‌های حوضها را - به منظور این که هوای آزاد و شمال به صورت مداوم و همیشگی، به خصوص شمال ۱۲۰ درجه فصل تابستان هرات^۱ و آب ذخیرهٔ حوضها و برکه‌ها را سرد و گوارتر سازد - به سمت شمال حوضها بلند و رفیع و در سمت جنوب آنها کوتاه‌تر تعبیه می‌نمودند.

اغلب این حوضها از داخل گنبد و پوشش تا داخل ایوان و ایوانچه (رواق و رواقچه)ها رنگ‌آمیزی و دارای دیزاین و نقوش و صور بدیعه و زیبا و دیدنی بود که نموداری از ذوق و سلیقهٔ هنرآفرینان و بانیان هنردوست، صنعتگران چیره‌دست و پراوازهٔ هرات به شمار می‌رفت.

۱. این شمال یا تندباد چهار ماه از ۱۵ جوزا تا ۱۵ سنبله شب و روز علی‌الدوام در هرات و مربوطات آن می‌وزد.

احداث و اعمار این حوضها و برکه‌ها در هرات باستان طوری که از تاریخ بنا و اسلوب ساختمانی اکثر آنها به مشاهده می‌رسد، ریشه خیلی قدیمی و سنت کهنی دارد و به شهادت تاریخ و طرز معماری آنها قرن‌ها قبل از دوره ملوک کرت (۵۵۸-۵۹۹ هـ.) و مغول‌ها حوض و حوض‌سازی در هرات باستان رواج داشته و هر حوض و برکه دهها بار منهدم و تجدید بنا یافته و یا ترمیم شده، از تعداد آنها کاسته و یا افزوده شده است، به‌خصوص در دوره تیموریان و قبل از آن از زمان غرریان احداث و بنای حوضها و برکه‌ها شکل اعمال دینی و مذهبی را به خود اختیار کرده و به توجه سلاطین و حکمرانان در هر قریه و روستا و همچنان در مساجد، تکایا، مزارات و اماکن متبرکه و مناطق پرجمعیت مردم خیراندیش و قسماً قوای حاکم به ساختن و ترمیم حوضها و برکه و ذخایر آب دست یازیده‌اند. از هر دور و زمانه‌ای بیشتر در عهد سلاطین و شهزادگان و امرای تیموری در هرات و مربوطات آن به آبادی، ترمیم و حفظ حوضهای قدیمی و برکه‌های آب توجه و اهتمام به خرج داده‌اند. چنانچه اکثر حوضها و برکه‌هایی که در زمان حکمرانان تیموری در هرات ساخته شد و یا بانی خیر آنان ترمیم‌کننده آن بوده و در برابر گذشت زمان، ایام و حوادث و اتفاقات جوی و اقلیمی و سیاسی و حربی مقاومت آن در هر کنج و کنار شهر و بیرون شهر قدیمی هرات و نیز دهات، صحراها و دشتهای دور از آبادی موجودیت خود را حفظ کرده و هنوز هم طرف استفاده مردم قرار دارد که داشت.

در هرات باستان به اساس این عنعنۀ دیرین و خصیصۀ پیشین، کمتر منزلی و حویلی نشیمن شخصی را می‌توان سراغ کرد که در آن علاوه بر چاههای عمیق آب آشامیدنی، حوض و برکه و حوضچۀ ذخیره آب وجود نداشته باشد. حتی در بیشتر ساختمانهای عصری امروزی و مدرن که دارای نل آب و چاه عمیق است، مالکان آن حوض و تالابها و حوضچه‌های پخته کاری و زیبا و فواره‌هایی باشکول و نورم دیدنی جالب معاصر می‌سازند. حتی هرویانی که در ولایات دیگر کشور دست به ساختن تعمیر و عمارت شخصی زده‌اند این سنت دیرین پدران خود را

در آنجا نیز رواج داده حوضها و برکه‌های آب و حوضچه‌های لب‌گردان یا فواره‌دار ساخته‌اند که هم از آب آنها استفاده می‌نمایند و هم به زیبایی، طراوت و سرسبزی و جلال عمارت و منزل مسکونی خود افزوده‌اند.

این‌گونه حوضهای عمومی و خصوصی را در ایام سرمای سال که درجهٔ سرما به حد انجماد آب بالا می‌رود یا آب حوض‌ها و برکه‌ها را تخلیه و ایوان و ایوانچه‌های حوضهای بزرگ را با خشت، دیوار و مسدود می‌نمایند و نیز بالای حوضها و برکه‌های منازل را با چوب و کاهگل می‌پوشانند تا آب داخل کاسه و ذخیرهٔ حوضها منجمد نگردد و پلستر مخزن آب صدمه نبیند و آب آن قابل استفاده باشد.

□

در این مجموعهٔ کوچک سردست نگارنده تنها موضوع معرفی برخی حوضها و برکه‌های بزرگ عمومی هر گذر و منطقهٔ شهر و غالباً تا جایی که مقدور و میسر بوده از خارج شهر هرات است و تا جایی که میسر شد و یا مأخذی بدست آمد به صورت فشرده و مختصر از برخی حوضها و برکه‌ها و حوض انبارهای هرات باستان را که اکثر آنها را در طی عمر چهل سالهٔ خود خودم دیده‌ام و در اطراف آنها کاوش و تحقیق نموده‌ام، معرفی و شمردم. امیدوارم اکنون که اغلب حوضها و برکه‌های نفیس تاریخی شهر هرات و اطراف آن نسبت موجودیت آب نل‌های صحنی آشامیدنی و یا حفر و احداث جویها، انهار جدید می‌رود که اهمیت تاریخی خود را ببازد و از نظر اعتنا بیفتد و طوری که دیده می‌شود بعضی از این حوضها تخریب و یا متروک گردیده است و نسلهای امروز نمی‌توانند بدانند که موجودیت این حوضها روزی به اساس یک ضرورت مبرم بوده و این حوضها را منبع کشفیات و امراض می‌شمارند که این به جای خود در عصر و زمان ما یک واقعیت است، ولی با منطق گذشتگان ماکه در آن زمانه‌ها مثل امروز وسایل و ذرایعی مثل امروزیان در دست اختیار نداشتند نیز نمی‌توان برخورد عجولانه و ناشیانه کرد.

توقع دارم فرزندان صالح و مدقق و غمخوار این خطهٔ باستانی با تحقیق و

تدقیق و کاوش و پژوهش بیشتر در زمینه، بتوانند روزی این مجموعه کوچک و ناقابل و ناقص را با تهیه مدارک و اسناد ثقه‌تر و پذیراتری که حتماً در سینه تاریخ چندین هزارساله این خطه پرفیض و پربرکت قید است، مکمل‌تر و مستندتر سازند و مقامات مسئول - خصوصاً وزارت اطلاعات و کلتور که حافظ و احیاءکننده متأخر تاریخی گذشته می‌باشد - به حکم ایجاب وظیفه خطیر ایمانی و تاریخی و فرهنگدوستی خویش از تخریب و انهدام بعدی بقایای این حوضها و برکه‌ها - ولوقابل استفاده هم نباشند - به منظور این که از بناهای زیبا و عنعنوی و توربستیک این ولایت بزرگ تاریخی می‌باشد جلوگیری و در حفظ و حراست آنها مقرراتی وضع کنند تا باشند که نسلهای آینده که از نسل امروزی در اثر کم اطلاعی تاریخی ناباورتر خواهد بود از ملاحظه و موجودیت و طرز بنا و ساختمان این حوض و برکه‌ها با در نظر داشت احتیاجات زمانی گذشتگان از شاهکارهای هنر معماری و سازندگی بناهای معروف آگهی و اطلاعات کاملی داشته به روشنی آن، از طرز زندگی و چگونگی وضع محیط و احتیاجات زمانی آنان (گذشتگان شریف و دلیر خود) مطلع گردند.

با حرمت

محمد محسن صابر هروی

کابل، کارته ۳، جوزای ۱۳۴۹

فهرست حوضهای هرات

حوضهای مسقف داخل شهر قدیم هرات

- ۱- حوض چهارسوق (در ناف شهر یا نفس شهر قدیم)
- ۲- حوض بردرانیها (اسماعیل قاضی) محل بردرانیها
- ۳- حوض هزاردها (هوشمند خان) محل قطبیچاق (قپچاق) پای حصار
- ۴- حوض عباسقلی
- ۵- حوض وزیر
- ۶- حوض پهلوان محل قطبیچاق (قپچاق) کوچه دو دالان
- ۷- حوض گدام محل قطبیچاق (قپچاق) در شرق گدام
- ۸- حوض ذوالفقار خان (برادر احمدشاه بابای درانی)
- ۹- حوض پای حصار (مدرسه پای حصار) تحت القلعه
- ۱۰- حوض چهارباغ (در جنوب شرق چارباغ تاریخی که تخریب شد)
- ۱۱- حوض کشمیریها در محله کشمیریها
- ۱۲- حوض حاجی سرور
- ۱۳- حوض نقاشی
- ۱۴- حوض داگ خانه (پشت گدام) در محل قطبیچاق جنوب گدام
- ۱۵- حوض برده (با چارباغ هرات یکجا تخریب و به جاده نیازی داخل شد)

۱۶- حوض بابا ولی مست (بابوی مست) در پای حصار (تحت القلعه)

۱۷- حوض ملک (درب ملک)

حوضهای مسقف خارج شهر قدیم هرات

۱- حوض مصرخ (شهزاده‌ها)

۲- حوض چارسونک (چهارسوق علام‌الدوله)

۳- حوض باغ زاغان

۴- حوض مصلی (در خیابان)

۵- حوض ریگی (در خیابان)

۶- حوض شیرمحمد (در خیابان)

۷- حوض ماهیان (در صحرای خیابان)

۸- حوض برمک

۹- حوض دولتخانه

۱۰- حوض خلوتیان

۱۱- حوض جبرئیل

۱۲- حوض سلطان میر شهید

۱۳- حوض میر صالح ملایی هروی

۱۴- حوض ابولولید (آزادان)

۱۵- حوض برامان

۱۶- حوض آزادان (سواي حوض ابولولید) در قرية آزادان

۱۷- حوض خواجه یوسف

۱۸- حوض پسران اسلام خان

۱۹- حوض ده شیخ (در شمال خیابان)

۲۰- حوض هشت‌در (اژدر)

۲۱- حوض پاشان (خشت پاشان)

۲۲- حوض امام شش‌نور

۲۳- حوض زمزم (در گازرگاه)

- ۲۴- حوض کرباس
۲۵- حوض حسن آباد
۲۶- حوض درویش عباس
۲۷- حوض حاجی محمدزاده
۲۸- حوض مسجد جامع زیارتگاه
۲۹- حوض اسکچه (اسکلچه - اسفلچه)
۳۰- حوض خواجه گنجان (خواجه محمد گنج جهان)
۳۱- حوض میرابوالفیض قتالی
۳۲- حوض شیش
۳۳- حوض خنبه
۳۴- حوض زنده جان
۳۵- حوض اوبه
۳۶- حوض برناباد (برنآباد)
۳۷- حوض بالامحله گازرگاه
۳۸- حوض پایین محله گازرگاه
۳۹- حوض مدد
۴۰- حوض یاری
۴۱- حوض طاووس
۴۲- حوض سلطان (در قریه حوض سلطان یا او سلطان)
۴۳- حوض نقره (در قریه جایه و نقره)
۴۴- حوض سرانو (در قریه سرانو)
۴۵- حوض چکه (در قریه سرانو)
۴۶- حوض غوریان (در فوشنج)
۴۷- حوض توین (در قریه مذکور)
۴۸- حوض گنبد پنبه (در قریه مذکور)
۴۹- حوض غوردرواز (از ساخته های امیرعلی شیر نوایی در قریه غوردرواز)
۵۰- حوض باغ دشت (در قریه مذکور)

- ۵۱- حوض بادمرغان (در قریه مذکور)
- ۵۲- حوض کههدستان (کههدان) (در قریه کههدستان و ولنگ کههدستان)
- ۵۳- حوض گوالیان (بالیان) در قریه مذکور
- ۵۴- حوض چهارباغ ترکا (ترکان خاتون) (در قریه چارباغ ترکا)
- ۵۵- حوض عنبر و جقماق (در قریه مذکور)
- ۵۶- حوض گوشیمیر (در قریه مذکور)
- ۵۷- حوض شالیافان (در قریه مذکور)
- ۵۸- حوض دادشان (دانشان) (در قریه داشان)
- ۵۹- حوض شیر مست (در قریه شیرمست)
- ۶۰- حوض باغمراد (در قریه باغمراد)
- ۶۱- حوض جگن (در جگن)
- ۶۲- حوض قلیچه (قلیچه) (در قریه مذکور)
- ۶۳- حوض عنتر
- ۶۴- حوض باره
- ۶۵- حوض نبات (در خیابان)
- ۶۶- حوض قاسم (ظاهرأ در مصرخ- قهندز)
- ۶۷- حوض مستان (در خیابان)
- ۶۸- حوض دهواتچه (در قریه مذکور)
- ۶۹- حوض چارباغ کرخ (در کرخ)

نوت.

در تمام دهات و محلات هرات و قسماً دشتهای و صحاری، حوضهای مسقف و برکه‌های آب از قدیم زیاد است که برشمردن همه با مشخصات آن میسر نبود چون قسماً این حوضها از بین رفته و جز نامی از آنها باقی نیست. فعلاً فهرستی از آنها برشمردم که ممکن در آینده سروران متبع و محقق در زمینه، تحقیق و روشنی بیشتری اندازند.

مؤلف